

Barbora Štolleová

Pod kuratelou

Německé říše

Zemědělství

Protektorátu

Čechy a Morava

PLÁNOVITÉ HOSPODAŘENÍ
ZEMĚDĚL. VÝROBKY

ÚPRAVA TRHU

ŘÍZENÍ ODBYTU

KAROLINUM

Hospodářství
řízené
trhovou úpravou

Pod kuratelou Německé říše

Zemědělství Protektorátu
Čechy a Morava

Mgr. Barbora Štolleová, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Marie Bernardová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Barbora Štolleová, 2014

ISBN 978-80-246-2243-9

ISBN 978-80-246-2441-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	7
Úvod	9
I. Autarkie – exploatace – germanizace: východiska a cíle nacistické zemědělské politiky v Protektorátu Čechy a Morava	24
II. Nacistická správa zemědělské a vyživovací politiky v Protektorátu Čechy a Morava	42
II. 1. Orgány nacistické zemědělské politiky v protektorátě v období tzv. vojenské správy	44
II. 2. Skupina „Ernährung und Landwirtschaft“ Úřadu říšského protektora – rozhodovací centrum protektorátní zemědělské a vyživovací politiky	48
II. 3. Zemědělství odborníci, pověřenci a Českomoravská úřadovna pro dovoz a vývoz – komplementující nástroje okupační politiky na úseku protektorátního zemědělství	63
II. 4. Heydrichova reforma veřejné správy a završení korporativní výstavby protektorátního zemědělství (Svaz zemědělství a lesnictví pro Čechy a Moravu)	78
II. 5. Řízení protektorátní zemědělské a vyživovací politiky po vyhlášení tzv. totální války	91
III. Systém válečného řízeného hospodářství v zemědělství Protektorátu Čechy a Morava	97
III. 1. Mechanismus řízeného hospodářství v zemědělství	104
III. 2. Protektorátní nebo říšský model řízeného hospodářství? Přechnodné správní struktury a aplikace říšskoněmeckého vzoru	119

III. 3. Systém řízeného hospodářství ve službách okupační mocnosti: instrumentalizace protektorátního systému okupačním cílům a jeho germanizace	129
IV. Optimalizace produkční funkce: opatření nacistické zemědělské politiky v Protektorátu Čechy a Morava	153
IV. 1 Pracovní síly v zemědělství	155
IV. 2. Systém povinných dodávek 1939–1943	161
IV. 3. Cenová politika a prémiový systém	205
IV. 4. Intenzifikace zemědělské výroby	214
IV. 5. Přejechod od povinné ke smluvní dodávce 1943–1945	242
V. Výsledky zemědělské výroby a možnosti exploatace protektorátního zemědělství ve prospěch Třetí říše	252
V. 1. Produkční funkce protektorátního zemědělství	252
V. 2. Snižování protektorátní spotřeby – funkční alternativa ke klesající produkční funkci zemědělství	265
V. 3. Obchodní styk mezi protektorátem a Německou říší. Exploatace zemědělství, nebo péče o okupovaný region?	271
Závěr	285
Seznam zkratk	299
Seznam tabulek a grafů	300
Summary	304
Zusammenfassung	314
Prameny a literatura	326

Poděkování

Ráda bych tímto poděkovala profesorovi Eduardu Kubů, který mě přivedl ke studiu moderních hospodářských dějin, za veškerou odbornou pomoc a vstřícnost, jichž se mi od něj vždy dostalo. V nemenší míře děkuji docentu Jiřímu Šoušovi, který ve mně prohloubil nadšení pro agrární dějiny a poskytl mi rovněž nescetné cenné rady a připomínky k mé práci. Poděkování patří mé dlouholeté přítelkyni a kolegyni dr. Adéle Jůnové Mackové za pomoc s texty v poněkud hektické době a kolegovi dr. Matěji Spurnému za laskavou pomoc s překlady.

Zavázána jsem pracovníkům všech institucí, které mi umožnily přístup k cenným publikacím a archivním materiálům, bez nichž by tato práce nemohla vzniknout. Patří mezi ně především Národní archiv v Praze, Bundesarchiv v Berlíně, Národní knihovna ČR a Státní oblastní archiv v Praze.

V neposlední řadě děkuji celé své rodině, která trpělivě snášela mé pracovní vytížení, zvláště mamince Janě, jejíž podpora a pomoc jsou pro mě nepostradatelné.

*Barbora Štolleová
Praha, květen 2014*

Úvod

Soužití Čechů a Němců v českých zemích a ve střední Evropě a proměna jejich vztahů náleží dlouhodobě k nosným a čtenářsky atraktivním tématům moderních dějin. Právě hospodářská rovina této problematiky nabyla v posledních letech na aktuálnosti. Badatelský zájem se soustředil na fenomén hospodářského nacionalismu v českých zemích a jeho proměny v širokém záběru od formování moderních národů až po druhou světovou válku. Ve výzkumu byla reflektována institucionální výstavba i ideologické zázemí emancipačního úsilí Čechů v éře habsburské monarchie, po roce 1918 se zájem soustředil na zakotvení původně emancipační strategie na úrovni státního hospodářského nacionalismu a zvláštní pozornosti se dostalo hospodářským elitám (podnikatelské, finanční elity).¹ Stranou nezůstalo ani období nacistické okupace, které radikálně změnilo rámec pro formování česko-německých vztahů a vtisklo jim tak zcela specifický charakter.² Na mezinárodní úrovni byla hospodářská okupace českých zemí zasazena do širšího kontextu nacistické hospodářské politiky v okupovaných teritoriích. Mezi jinými byly nastoleny otázky ohledně cílů nacistické hospodářské politiky v českých zemích, jejich realizačního rámce i výsledků, a to jak z hlediska „splnění

---

1 Drahomír Jančík – Eduard Kubů (ed.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011; Jan Hájek – Drahomír Jančík – Eduard Kubů (ed.), *O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/2005, Studia historica LIX, Praha 2009; Helga Schultz – Eduard Kubů (ed.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas, Bd. 14, Berlin 2006; Jiří Štaif (ed.), *Moderní podnikatelské elity – metody a perspektivy bádání*, Praha 2007; Eduard Kubů – Jiří Šouša (ed.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008.

2 Miloš Hořejš – Barbora Štolleová, *Hospodářský nacionalismus v čase nacionálního socialismu*, in: D. Jančík – E. Kubů (ed.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 503–575.

očekávání“, tak i z hlediska dopadů pro hospodářství daného regionu.³ V tomto směru navazuje na výzkum i předkládaná práce. Na základě zevrubného studia primární i sekundární literatury nabízí analýzu vývoje zemědělství v prostředí Protektorátu Čechy a Morava. Práce zachycuje proměnu tohoto klíčového národohospodářského sektoru pod tlakem okupace, resp. pod kuratelou Německé říše, a to na úrovni institucionální (správa a její fungování) i produkční (objem a struktura zemědělské výroby). V závěrečné části interpretuje výsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu a směřuje ke zhodnocení úlohy českého zemědělství v kontextu nacistického úsilí o exploataci českých zemí (obchod mezi protektorátem a říší).

Hospodářská okupace českých zemí náleží mezi témata, která byla zpracována značně nerovnoměrně. Pro publikace domácí i zahraniční provenience je typické, že při zpracování této problematiky významně upřednostnily záležitosti hospodářských odvětví přímo spjatých s vedením války, tj. průmyslu (srov. H. E. Volkmann)⁴, upřely svou pozornost na hospodářský vývoj odstoupeného pohraničí (Říšská župa Sudety)⁵, případně reflektovaly pouze specifické aspekty nacistické hospodářské politiky, které měly úzkou vazbu na politiku germanizační. Jedná se především o arizace, které v posledních letech poutaly mimořádný badatelský zájem.⁶ Zjevnou disproporcí ve stavu bádání lze spatřovat i v případě zemědělského sektoru českých zemí, resp. Protektorátu Čechy a Morava, na který se soustředí následující strany. V dosavadní literatuře byla reflek-

-
- 3 Richard J. Overy – Gerhard Otto – Johannes Houwink Ten Cate, *Die Neuordnung Europas, NS- Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997.
  - 4 Volkmann, Hans Erich, *Ökonomie und Expansion, Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik. Ausgewählte Schriften*, München 2003.
  - 5 K hospodářskému vývoji odtrženého pohraničí především Wolfgang Braumandl, *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik des Deutschen Reiches im Sudetenland 1938–1945*, Nürnberg 1985; Václav Kural – Zdeněk Radvanovský a kol., „Sudety“ *pod hákovým křížem*, Ústí n. Labem 2002, s. 209–239; Volker Zimmermann, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada v Říšské župě Sudety (1938–1945)*, Praha 2004, s. 159–192; dále celá řada příspěvků publikovaných v edici *Historie okupovaného pohraničí* (ed. Z. Radvanovský).
  - 6 Drahomír Jančík – Eduard Kubů, „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005; dále práce kolektivu autorů Drahomír Jančík – Eduard Kubů – Jiří Novotný – Jiří Šouša, *Arizace a germanizace cenných papírů jako instrument k potlačení židovského a českého elementu ve velkopodnikatelském hospodářství Protektorátu Čechy a Morava a Říšské župě Sudety*. Výstup vědeckého projektu Ministerstva zahraničních věcí ČR (projekt RB/19/02); tíž, *Zrůdný monopol. „Hadega“ a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války*, Terezínské studie a dokumenty 2001, Praha 2001, s. 249–307; Drahomír Jančík – Eduard Kubů – Jiří Šouša. *Unter Mitarbeit von Jiří Novotný, Arisierungsgewinnler. Die Rolle der Deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*, Wiesbaden 2011.

tována téměř výhradně pozemková a osídlovací politika, tedy segment germanizační. Nacistická politika krve a půdy (tzv. Blut und Bodenpolitik) se stala předmětem zkoumání Jaroslava Šprysla, Gustava Novotného, Jaroslava Michla, Antonína Haase, nejnověji Miloše Hořejše a ze zahraničních autorů např. Isabely Heinemann či Hermanna Kaienburga.⁷ Dokonce i Alice Teichová, která zpracovala problematiku nacistické hospodářské politiky v protektorátě v rámci prestižní publikace *Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, vydané koncem devadesátých let minulého století, se v rovině zemědělství v podstatě omezila na fenomén germanizace půdy.⁸ Nejinak je tomu i v případě syntézy dějin zemědělství českých zemí z poloviny devadesátých let minulého století, ve které Antonín Kubačák jednoznačně akcentoval problematiku pozemkovou a osídlovací, čímž zcela zatlačil do pozadí zemědělství jako hospodářský sektor. Ani jeho nejnovější syntéza, kterou připravil společně s Magdalenou Beranovou v roce 2010, nepřinesla v tomto směru kvalitativní změnu.⁹

-
- 7 Stanislav Šisler, *Německá kolonizace českých zemí v letech 1941–1942*, Český lid 71 (č. 2), 1984, s. 216–223; Zdeněk Antoš, *Blut und Boden – ke „konečnému řešení“ národnostní otázky v sudetské župě*, Slezský sborník 64, 1966, s. 28–59; Jaroslav Michl, *Nacistické zásahy do české pozemkové držby za okupace (normativní obraz)*, Právněhistorické studie 13, 1967, s. 229–258; Antonín Haas, *Vylastaňování české půdy na Českobudějovicku za okupace*, Jihočeský sborník historický 31, 1962; s. 172–177; týž, *Prameny k dějinám vysídlených území v tzv. Protektorátu Čechy a Morava*, in: Acta Regionalia – Sborník vlastivědných prací, Praha 1965, s. 128–135; Gustav Novotný, *Konfiskace a uvalování vnučených správ na pozemkový majetek velkostatků v českých zemích v době nesvobody 1938–1945*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Uherském Hradišti ve dnech 17.–18. 4. 1996, Studie Slováckého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 51–60; Jan Rychlík, *Změny v pozemkové držbě v českých zemích v letech 1938–1945*, tamtéž, s. 17–25; Hermann Kaienburg, *Die Wirtschaft der SS*, Berlin 2003, s. 313; Isabel Heinemann, „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“, *Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003; Miloš Hořejš – Barbora Štolleová, *Politika „krve a půdy“*, in: D. Jančík – E. Kubů (ed.), *Nationalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 535–561.
- 8 Alice Teichová, *Instruments of Economic Control and Exploitation: the German Occupation of Bohemia and Moravia*, in: R. J. Overy – G. Otto – J. Houwink Ten Cate (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS- Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997, s. 83–108. Příspěvek Teichové byl s mírnými obměnami publikován o rok později i v českém jazyce. Alice Teichová, *Německá hospodářská politika v českých zemích v letech 1939–1945*, Studie z hospodářských dějin č. 1, Praha 1998.
- 9 Antonín Kubačák, *Dějiny zemědělství v českých zemích*, II. díl (1900–1989), Praha 1995; Magdaléna Beranová – Antonín Kubačák, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 370–373. Z dalších Kubačákových prací, které se dotýkají období nacistické okupace, srv. Antonín Kubačák, *Ministerstvo zemědělství v letech 1918–1948*, Praha 2005, týž, *Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943*, Sborník archivních prací 37 (č. 2), 1987, s. 325–373.

Domácí výzkum přinesl pouze několik specializovaných studií k dějinám zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace, z nichž žádná nenabídla uspokojivé odpovědi ohledně charakteru nacistické zemědělské politiky v protektorátu, jejího vlivu na jeden z nejvýznamnějších národohospodářských sektorů, ani detailněji nerozpracovala otázku exploatace českého zemědělství ve prospěch Třetí říše. Jaroslav Šprysl jako jediný blíže definoval cíle nacistické zemědělské politiky v protektorátu a vystihl jejich dvojakost (odlišení autarkně-exploatační a pozemkové a osídlovací politiky v protektorátu), dále se však tomuto problému nevěnoval a soustředil se na úzce vymezenou problematiku zemědělských pracovních sil v protektorátu a na sociální dopady okupace pro zemědělské dělnictvo.¹⁰ V tomto směru se jeho zájem tematicky protnul s výzkumem Václava Průcha, který na počátku sedmdesátých let publikoval studii o sociální proměně české společnosti v letech nacistické okupace a rovněž poukázal na rozporuplné trendy v případě zemědělských pracovních sil: na straně jedné systematické úsilí o zajištění pracovních sil pro zemědělství a na straně druhé kolizi této politiky s nucenými náborů do říše.¹¹

Do popředí zájmu Václava Průcha a Jaroslava Pátka se již v šedesátých letech dostal systém válečného řízeného hospodářství v zemědělství.¹² Oba autoři vysvětlili základní principy fungování tohoto systému – instituce a jejich kompetence. Konkrétní opatření, která byla v jeho rámci přijata, však víceméně ponechali stranou. Ačkoliv si jasně uvědomovali význam direktivního řízení ekonomiky pro realizaci nacistických cílů v protektorátním zemědělství – možnost detailního řízení

-
- 10 Jaroslav Šprysl, *K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–41*, Historie a vojenství 16, 1967, s. 593–630; týž, *Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace*, Praha 1971; týž, *Čeští rolníci v boji proti nacistické agrární politice na počátku okupace*, in: Slovenské národní povstání a náš odboj, Praha 1975, s. 160–175.
- 11 Václav Průcha, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Vědecká sdělení č. 33, Praha 1970, s. 67–69.
- 12 Václav Průcha, *Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace*, Historie a vojenství 16, 1967, s. 215–239. Václav Průcha – Rudolf Olšovský, *Vliv nacistické okupace na československé hospodářství*, in: Nacistická okupace Evropy 1–3. Sborník referátů z III. mezinárodního kongresu dějin evropského odboje v Karlových Varech v září 1963, Praha 1966, s. 43–103; Václav Průcha, *Včlenění českého zemědělství do systému válečného řízeného hospodářství nacistického Německa*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 29–33; Václav Průcha, *Včlenění českých zemí a Slovenska do nacistického velkoprostorového hospodářství*, in: J. Němeček a kol., *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek a krizi*, Praha 2010, s. 359–373; Jaroslav Pátek, *České zemědělství v období imperialismu*, Sborník pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Historie IV., Praha 1975; týž, *Zemědělství za okupace*, Dějepis a zeměpis ve škole 7, 1964–1965, s. 180–183.

hospodářského procesu, řízení výroby, distribuce i spotřeby – ani jeden z nich se blíže nezabýval otázkou, jakým způsobem tento systém byl podřízen německým zájmům. Jaroslav Pátek se problematiky germanizace protektorátních správních struktur v zemědělství dotkl pouze v rovině ovládnutí zemědělského družstevnictví nacisty. Podobně i ve studiích věnovaných správnímu vývoji v Protektorátu Čechy a Morava (P. Maršálek, J. Milotová, S. Šisler)¹³ zůstalo řízení zemědělského sektoru ve špičce nacistického okupačního aparátu a germanizace zemědělské správy blíže neobjasněno. V době nejnovější posunula bádání v tomto směru pouze dvojice autorů Jiří Novotný a Jiří Šouša, kteří demonstrovali germanizační proces v zemědělství na příkladu Agrární (za okupace Zemědělské) banky.¹⁴

Ponecháme-li stranou publikace všeobecného charakteru bilancující dopady nacistické okupace pro české hospodářství, které vznikly bezprostředně po skončení války,¹⁵ výsledkům protektorátní zemědělské výroby se věnoval jako první Jaroslav Pátek.¹⁶ Výsledky demonstroval na srovnání dat Ústředního statistického úřadu o stavu zemědělské výroby z let předokupačních (1937–1938) a stavu z období bezprostředně po okupaci (1945–1946). Jak sám uvedl, chtěl se tím vyhnout problematické výpovědní hodnotě dat z let nacistické okupace vzhledem k existenci rozsáhlého černého trhu. Na základě těchto údajů interpretoval důsledky okupace pro české zemědělství jako velmi tíživé (poklesy stavu zvířat, jmenovitě vepřů o 34,6 %, pokles výkonnosti v živočišné výrobě téměř o 50 %). Tento pokles zemědělské výroby Jaroslav Pátek blíže nevysvětlil, ačkoliv je zjevné, že si možné příčiny tohoto trendu jasně uvědo-

13 Pavel Maršálek, *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*, Praha 2002; Jaroslava Milotová, *Heydrichova správní reforma v kontextu správněpolitického vývoje českých zemí v letech nacistické okupace*, disertační práce, FFUK, Praha 1988; Stanislav Šisler, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 13 (č. 2), 1963, s. 46–95; týž, *Studie k organizaci a působnosti nacistické okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 22 (č. 1), 1972, s. 183–220.

14 Jiří Novotný – Jiří Šouša, *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948)*, Praha 1996; týž, *K úvěrování českého zemědělství v letech 1939–1945. Agrární neboli Zemědělská banka v době okupace*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 85–89.

15 Leopold Chmela, *Hospodářská okupace Československa, její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Orbis, Praha 1946, s. 77–89; *Státní hospodaření za války a po revoluci, Výklad ministra financí Dr. Vavro Šrobára k státnímu rozpočtu za rok 1946 a původní zpráva ministerstva financí*, Praha 1946, s. 77.

16 J. Pátek, *České zemědělství*, s. 77–83; týž, *Zemědělství za okupace*, s. 182–183.

moval – tj. nedostatek mechanizačních prostředků, opotřebení strojů a náradí, nedostatek hnojiv, zhoršení kvality základních stád hospodářských zvířat, nedostatek pracovních sil i válečné škody. Vyhodnocení údajů před a po skončení okupace v podstatě znemožnilo interpretovat důsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu: tímto způsobem zůstaly zcela opominuty určité vývojové tendence – zachycení dynamiky vývoje okupačních let, specifík vývoje okupovaného pohraničí a vnitrozemí, nemluvě o skutečnosti, že se na stavu hospodářství celého území, zemědělství nevyjímaje, významně podepsaly události v závěrečné fázi války, válečné operace a přechod osvobozeneckých armád.

Podobný obraz o stavu zemědělství a o zemědělské výrobě v letech nacistické okupace podal i Václav Průcha a Jaroslav Šprysl. Václav Průcha, který výsledky svého bádání prezentoval v osmdesátých letech i na mezinárodní úrovni,¹⁷ pracoval na rozdíl od J. Pátka se statistickými údaji pro protektorát. Mezi vybranými ukazateli zemědělské výroby vyčíslil pokles objemu zemědělské produkce ve srovnání let 1939 a 1944 – u obilovin téměř o 30 %, okopanin o 22 %, luštěnin téměř o 40 %. Pouze částečně byl tento pokles kompenzován nárůstem objemu produkce olejnin a přadných rostlin. V živočišné produkci zhodnotil výsledky jako propad téměř na 50 % (maso z porážek, počty porážek, výroba mléka, snůška vajec apod.).¹⁸ Možné příčiny tohoto poklesu Václav Průcha podobně jako Jaroslav Pátek sice obecně pojmenoval, avšak blíže nevysvětлил. V nezměněné podobě byl tento obraz o permanentním úpadku a neutěšeném stavu protektorátního zemědělství zakomponován i do nejnovější syntézy hospodářských a sociálních dějin v první polovině 20. století, vydané roku 2004.¹⁹

Náhled zprostředkovaný V. Průchou a J. Pátkem není v souladu s tím, co na počátku padesátých let 20. století naznačila obsáhlá práce německého historika Karla Brandta, která se komparativně zabývala nacistic-

17 Kongres hospodářských dějin v Budapešti v roce 1982 byl věnován problematice zemědělství v období druhé světové války. Viz Václav Průcha, *Landwirtschaft und Ernährung in der Tschechoslowakei während des 2. Weltkrieges*, Studia Historiae Oeconomicae 17, 1982, s. 87–100.

18 Celkový výkon protektorátního zemědělství se pokusil kvantifikovat Jaroslav Krejčí v rámci své širší studie věnované válečnému řízenému hospodářství v protektorátu, která byla otištěna v trojdielných dějinách východní Evropy v letech 1919–1975. J. Krejčí doložil klesající podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu z 19,6 % v roce 1939 na 13,6 % v roce 1944 a pokles produkce ilustroval na poklesu objemu produkce 10 nejvýznamnějších položek (v roce 1943 o 30,7 %). Jaroslav Krejčí, *The Bohemian-Moravian War Economy*, in: M. C. Kaser – E. A. Radice (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, vol. II, *Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford 1986, s. 452–492.

19 Václav Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I. díl (1918–1945), Brno 2004, s. 482–484.

kou zemědělskou politikou ve vztahu k jednotlivým okupovaným územím. Tato práce zůstala domácími historiky zjevně nepovšimnuta, ačkoli jako jediná alespoň v základních rysech charakterizovala nejvyšší úroveň nacistické zemědělské správy v protektorátu (skupina „Ernährung und Landwirtschaft“ v rámci Úřadu říšského protektora) a rovněž šířeji vymezila charakter zemědělské politiky. Karl Brandt sice konstatoval pokles výkonnosti protektorátního zemědělství, celkově však nacistickou zemědělskou politiku v protektorátu interpretoval jako „one of the outstanding examples of german technical assistance and honest effort to achieve better organization and permanent improvements“, tedy „jeden z pozoruhodných příkladů německé podpory a ryzího úsilí dosáhnout lepší organizace a trvalého pokroku“. Toto tvrzení podpořil informacemi o říšském dovozu do protektorátu ve formě potravin, hnojiv, uznaných osiv, plemenných koní, býků, ovcí, vepřů i koz a traktorů.²⁰

Ačkoliv K. Brandt neuvádí zdroj těchto informací, jeho tvrzení o nacistickém „zvelebovacím“ úsilí v protektorátním zemědělství podporují i dílčí práce domácích zemědělských historizujících ekonomů, jmenovitě L. Loudila a Z. Kolečky. L. Loudil se zevrubně zabýval vývojem živočišné výroby v českých zemích v období let 1900–1945. Z jeho výkladu jasně vyplývá, že v letech nacistické okupace docházelo ke změnám, které dlouhodobě modifikovaly charakter chovného stáda (změny chovných plemen vepřů a koní).²¹ Tyto změny nehodnotí negativně. Z. Kolečka, který podrobně pojednal o ochraně rostlinné výroby v letech 1900–1945, nejenže nevnímal ostrou hranici mezi opatřeními v letech předmnichovské republiky a obdobím nacistické okupace, nýbrž chápal období nacistické okupace za jisté završení či korunovací ochrannářských iniciativ v zemědělské výrobě. Kvalitativní změnu spatřoval nejen v rozšiřování systému ochrany na větší množství nákaz či škůdců, především však v zavedení preventivních opatření (moření osiva).²²

Při hodnocení výsledků protektorátní zemědělské výroby v kontextu nacistického úsilí o exploataci Protektorátu Čechy a Morava se práce

20 Karl Brandt, *Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe*, Stanford 1953, s. 365 a 377.

21 Lumír Loudil, *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví*, Prameny a studie 25, Praha 1983. Podobné údaje publikoval na konci okupace přední úředník protektorátního ministerstva zemědělství Siegfried Wiarda, *Chov hospodářských zvířat v Čechách a na Moravě*, Sběrka Lepší hospodaření, sv. 39, Praha 1944; týž, *Dobrá dojnice*. Sběrka Lepší hospodaření, sv. 64, Praha 1944.

22 Zdeněk Kolečka, *Vývoj ochrany rostlin 1900–1945*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví*, Prameny a studie 25, Praha 1983.

domácích historiků v podstatě omezily na sumární bilanci obchodního styku mezi protektorátem a říší v letech 1939–1945. Údaje o dovezeném a vyvezeném množství produktů vyživovacího hospodářství nebyly konfrontovány s údaji z dalších okupovaných území, čímž takto prezentované informace ztratily na plastičnosti. Nepostiženy zůstaly změny ve struktuře dovozu a vývozu v jednotlivých letech a zcela bez komentáře byl ponechán na první pohled zajímavý údaj o výrazné pasivitě obchodní bilance protektorátu vzhledem k říši v zemědělském obchodě v roce 1941 (368,2 mil K). Ze zahraničních autorů podali zevrubnější informaci ohledně exploatace protektorátního zemědělství K. Brandt v již zmiňované práci z padesátých let a D. Eichholtz ve své práci z osmdesátých let.²³ Z údajů prezentovaných Brandtem vysvětluje, že Protektorát Čechy a Morava patřil v prvních třech letech mezi země s výrazným importem potravin z Německa a teprve v letech 1943 a 1944 se projevilo exploatační úsilí. Importy tuků do protektorátu se nezastavily až do konce války a protektorát v tomto směru představoval mezi ostatními okupovanými teritorii naprostou výjimku. Při přepočtu dodávek masa (včetně živých zvířat), tuku a obilnin na „obilní ekvivalent“ („grain equivalent“) byla obchodní bilance protektorátu s říší v oblasti zemědělských produktů v prvních třech letech pasivní a stejně tak i v celkovém součtu pěti válečných let. Zjevně nejvýznamnější vývozní položkou v celém období okupace byl cukr.

Navzdory jistému oživení badatelského zájmu domácích historiků o protektorátní zemědělství, ke kterému došlo koncem minulého století a o němž svědčí sborník prací z vědecké konference v Uherském Hradišti v roce 1996,²⁴ je nutné konstatovat, že v naznačeném směru již nedošlo k zásadnímu posunu v bádání. Konference akcentovala tradiční témata pozemkové a osídlovací politiky (G. Novotný, J. Rychlík). Nové náhledy na problematiku přinesly studie Lubomíra Slezáka o představách československé exilové vlády v Londýně o poválečném uspořádání zemědělství, studie Vlastislava Laciny vztahující se k programu agrárníků střeoevropských zemí v londýnské emigraci za druhé světové války a již zmiňovaná studie Jiřího Novotného a Jiřího Šouši. Jedním z největších přínosů konference se stalo uvědomění si evropského rozměru

23 Dietrich Eichholtz, *Die Ausbeutung der Landwirtschaft der faschistisch besetzten Gebiete durch die Okkupanten und die Taktik der materiellen Korruption in Deutschland während des zweiten Weltkrieges*, *Studia historiae oeconomicae* 17, 1982, s. 153–171.

24 Blanka Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996.

a nutnosti vnímat protektorátní zemědělství v širším kontextu velkoprostorového hospodářství. Není totiž pochyb o tom, že v letech nacistické okupace procházelo hospodářství okupovaných zemí obdobnou transformací a řešilo i velmi podobné problémy, zároveň však v každém z těchto území nabývala nacistická politika specifických rysů. Nejnověji byla tato problematika zpracována v kolektivní publikaci pod redakcí Richarda Overyho *Die Neuordnung Europas*²⁵, ze starších prací nabídla zdařilou typologii studie polského historika W. Długoborského ohledně diverzifikovaného přístupu nacistů k jednotlivým okupovaným regionům.²⁶ Na nutnost tohoto širšího srovnání upozornila na zmiňované konferenci v Uherském Hradišti J. Burešová (paralely v postavení zemědělské výroby a zemědělců)²⁷ a V. Průcha (včlenění českého zemědělství do velkoprostorového hospodářství).²⁸ Některých specifických aspektů zemědělského vývoje se v době nejnovější dotkla rovněž D. Musilová ve svých studiích k problematice zásobování a výživy a řešení bytové otázky.²⁹

Bádání o zemědělství českých zemí, resp. zemědělství Protektorátu Čechy a Morava,³⁰ v mimořádně složitém období nacistické okupace je teprve na počátku. Dosavadní výzkum se jen velmi skromně opíral o primární pramenný materiál a ve většině případů zůstal omezen na

25 R. J. Overy – G. Otto – J. Houwink Ten Cate (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997.

26 Waclaw Długoborski, *Economic policy of the Third Reich in occupied and dependent countries 1938–1945. An attempt at a typology*, *Studia Historiae oeconomicae* 15, 1980, s. 179–212.

27 Jana Burešová, *Zemědělství v zemích ovládaných za 2. světové války Německem*, in: B. Rašicová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků k mezinárodní konferenci konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákckého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 135–140.

28 V. Průcha, *Včlenění českého zemědělství do systému řízeného hospodářství*, s. 29–33.

29 Dana Musilová, *Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945)*, Slezský sborník 89, 1991, s. 255–265.

30 Následující výklad vychází z přesvědčení, že Protektorát Čechy a Morava byl formálně, právně i institucionálně samostatným, svébytným ekonomickým celkem a jako takový měl i svou vlastní hospodářskou politiku. Tento přístup je aplikován pro celé období nacistické okupace, a to navzdory skutečnosti, že v pozdějším období byla autonomie výrazně rozměňována a některé atributy samostatné ekonomiky byly eliminovány (zřízení celní unie, opatření „totální války“). Problematice protektorátní autonomie byla ze strany odborné veřejnosti věnována již značná pozornost. Blíže viz literatura pozn. č. 13; srov. též Detlef Brandes, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1997 s. 48–51; Jan Tesař, *K problému nacistické okupační politiky v protektorátu v r. 1939*, *Historie a vojenství* 18, 1969, s. 40–75; týž, *Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. protektorátu*, *Historie a vojenství* 13, 1964, s. 153–191 a 333–385; Jaroslava Milotová – Miroslav Kárný, *Od Neuratha k Heydrichovi (Na rozhraní okupační politiky Hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“)*, Sborník archivních prací 39, 1989, s. 281–394.

dílčí výsek celé problematiky (politika pozemková a osídlovací). Závažnost tématu je ale nesporná. Význam zemědělství coby základního národohospodářského sektoru s úzkou vazbou na výživu obyvatelstva byl umocněn faktorem války (všeobecný materiální nedostatek) a dále kladením požadavků na autarkii, resp. exploataci tohoto území ve prospěch nacistického Německa (autarkně-exploatační politika). V nacistické terminologii „zemědělství“ a „výživa“ byly nahlíženy jako jeden celek. Jednalo se o samostatně spravovanou oblast, která v sobě soustředila široké záležitosti zemědělské výroby, válečného vyživovacího hospodářství (řízení trhu) a dovozu a vývozu zemědělských produktů. Vně této linie zůstávala oblast lesnictví jako specifické zemědělské odvětví, svým charakterem a podstatou zcela odlišné od většiny zemědělských odvětví. Rovněž záležitosti pozemkové a osídlovací, které byly v letech nacistické okupace určovány primárně germanizačním záměrem, vykrytalizovaly ve zcela samostatnou linii protektorátní zemědělské politiky, vedenou odděleně od dalších zemědělských a vyživovacích záležitostí.³¹

Zvolený zorný úhel pohledu – protektorátní zemědělství jako objekt nacistického zájmu – do značné míry determinuje pramennou základnu. Vybízí k badatelskému vytěžení písemností vzniklých činností německé okupační správy v protektorátě, především spisů Úřadu říšského protektora a Německého státního ministerstva, které jsou uloženy v několika samostatných fondech Národního archivu v Praze. Poznání správních mechanismů, které měly zajistit realizaci nacistických hospodářských cílů v okupovaném prostoru českých zemí, umožní nalézt těžiště formování protektorátní zemědělské politiky a blíže tak osvětlí praktické fungování protektorátní autonomie na úseku zemědělství. Právě materiály dochované ve spisech Úřadu říšského protektora umožňují organizační a částečně i personální rekonstrukci skupiny Ernährung und Landwirtschaft, která v oblasti svého působení stála na vrcholu okupační správy. Jsou významným svědectvím o náplni její činnosti a dávají spolehlivě nahlédnout do vzorců jednání mezi nejvyšším okupačním orgánem v protektorátě na straně jedné a říšskoněmeckými a autonomními orgány protektorátu na straně druhé. Zcela unikátním zdrojem se v tomto ohledu vedle písemností skupiny Ernährung und Landwirtschaft Úřadu říšského protektora (Německého státního ministerstva) jeví dokumenty uložené v oddělení nacistických fondů v Bundesarchivu v Berlíně. Ve spisech Říšského ministerstva zemědělství a výživy (Reichsministerium für Er-

31 K definici zemědělství, agrárního komplexu a úloze zemědělské politiky Věra Bečvářová, *Zemědělská politika*, Brno 2001, s. 16–18, 37–40.; též, *Zemědělství v agrobiznisu. Základy agrární ekonomiky a politiky*, Brno 2005, s. 5–12, 30–33.

nahrung und Landwirtschaft) se dochovaly zápisy z přípravných jednání v Berlíně a v Praze, při kterých krystalizovaly plány na zavedení systému řízeného hospodářství v protektorátním zemědělství a pro období totální mobilizace mají vysokou výpovědní hodnotu jednání ohledně plánovaného dovozu a vývozu zemědělských produktů do a z protektorátu.

Dochované spisy protektorátního ministerstva zemědělství³² vypovídají až překvapivě málo o organizační špičce okupačního aparátu v protektorátě (E+L ÚŘP), jsou však významným svědectvím o fungování systému řízeného hospodářství, který byl do protektorátního zemědělství zaveden na podzim roku 1939. Je žádoucí zodpovědět otázku, jakou roli sehrály německé orgány při výstavbě systému řízeného hospodářství, do jaké míry navazoval tento systém na existující správní struktury a zda byl inspirován říšskoněmeckým vzorem (přechodné struktury, aplikace říšskoněmeckého vzoru). Právě analýza fungování nikoliv pouze špičky zemědělské správy v protektorátě (ÚŘP–MZ), nýbrž i nižších úrovní v rámci systému řízeného hospodářství (ministerstvo zemědělství – trhové svazy – privilegované obchodní společnosti) je předpokladem k hlubšímu poznání procesu podřízení protektorátního systému řízeného hospodářství okupačním zájmům, tedy jeho instrumentalizace a germanizace.

Při analýze systému řízeného hospodářství naráží výzkum na limity pramenné základny. Písemnosti českomoravských trhových svazů, z nichž se ve většině případů dochovala pouze torza, mají jen omezenou výpovědní hodnotu.³³ Výjimku tvoří fond Výsadní obilní společnosti, nositelky obilního monopolu z éry předmnichovské republiky. Zde se dochovaly zápisy jednání statutárních orgánů i úřední korespondence z let nacistické okupace, které umožňují zachytit modifikace v rozhodovacích mechanismech společnosti i personální změny, které je doprovázely. Mimo jiné vypovídají tyto písemnosti o činnosti zvláštního pověřence říšského protektora pro obilní hospodářství, jehož činnost však významně přesáhla deklarovanou funkci okupačního dozoru. Ze spisů Krajského soudu obchodního v Praze lze vytěžít, byť v poněkud koncentrované podobě, i základní údaje k vývoji privilegovaných obchodních společností zastřešujících protektorátní distribuční systém. Zde dochované firemní spisy umožňují sledování a vzájemné porovnání základní

32 Jedná se o fondy Ministerstva zemědělství: Presidium 1918–1945; V. Sekretariát protektorátních ministrů zemědělství 1938–1945 a IV. Tisková dokumentace 1939–1951.

33 Pro účely práce byly využity dva z dosud neinventarizovaných fondů tzv. českomoravských trhových svazů – Českomoravský trhový svaz pro mléko, tuky a vejce a Českomoravský svaz pro hospodaření obilím.

organizační, personální a vlastnické změny nejen privilegovaných obchodních společností, nýbrž i jejich společností podílnických.³⁴

Vzhledem k tomu, že drtivá většina opatření zemědělské politiky v rámci systému řízeného hospodářství nabyla charakteru plošných vyhlášek a nařízení, zcela zásadní zdroj pro poznání charakteru protektorátní zemědělské politiky tvoří právníké řady – *Věstník říšského protektora (Verordnungsblatt des Reichsprotectors in Böhmen und Mähren)*, *Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava* a *Úřední list Protektorátu Čechy a Morava*. Pouze na úrovni *Sbírky zákonů a nařízení* tvořila nařízení cílená do oblasti zemědělství a výživy více než 50 % v každém z okupačních let, což podtrhuje význam direktivního řízení v oblasti zemědělství – systém řízeného hospodářství představoval hlavní nástroj realizace okupačních cílů v protektorátním zemědělství. Jádrem výzkumu spočívá v analýze opatření přijatých za účelem maximalizace a optimalizace produkční funkce protektorátního zemědělství a jejich bezprostředního dopadu na zemědělskou výrobu. Ve středu zájmu stojí systém tzv. povinných a smluvních dodávek (povinné osevy, kontingentace živočišné výroby), které se staly hlavním nástrojem ovlivňujícím strukturu zemědělské výroby, a dále opatření v oblasti pracovních sil, opatření cenové politiky (prémiový systém) a široké spektrum opatření intenzifikačních – mechanizace, chemizace a technické zlepšování půdy, šlechtitelství a plemenářství, zásobování krmiv a „ochrana“ rostlinné a živočišné výroby.

V neposlední řadě sehrály konstruktivní úlohu při zpracování tématu materiály úřední statistické povahy, které dokumentují stav zemědělské výroby. Pro protektorátní období jsou zásadní data Ústředního statistického úřadu, který publikoval výsledky svého šetření ve *Statistickém zpravodaji* a *Statistické ročenice* (Statistisches Jahrbuch).³⁵ Zemědělský ústav účetnicko-spravovédný, který prováděl statistické šetření v oblasti zemědělství v období předmnichovské republiky, byl v období okupa-

34 Firemní spisy jsou soubory písemností zasílané na příslušný krajský soud společnostmi (resp. jejich právními zástupci), které se zakládají na obchodním právu. V ideálním případě obsahují všechny základní informace o vývoji jednotlivých firem v období od jejich založení až do jejich zániku. Společnosti měly povinnost hlásit na příslušný krajský soud změny v představenstvu (jednatelé, správní rada), udělení a odejmutí prokury (zastupování společnosti), změny ve stanovách, kapitálové změny apod. Za výhodu lze označit fakt, že spis každé ze společností je založen na stejném typu materiálů a podává kvalitativně shodné informace („uniformita“ dokumentů). Všechny změny byly ve formě stručných anotací zveřejňovány v příslušných periodikách protektorátu (Úřední list Protektorátu Čechy a Morava).

35 Poslední *Statistická ročenka* vyšla v roce 1944. Doplnující charakter mají materiály archivních fondů Statistického úřadu (fond Státní statistický úřad v Národním archivu v Praze) a jeho berlínského protějšku Statistisches Reichsamt (Statistisches Reichsamt v Bundesarchivu v Berlíně).

ce značně omezen. Jeho čtvrtletně vycházející *Zprávy zemědělského ústavu účetnicko-spravovédného* byly již na počátku okupace zastaveny a ústav prováděl pouze dílčí šetření (průzkum cen).³⁶

Jisté metodologické úskalí předkládané práce spočívá ve využití a interpretaci čtených statistických ukazatelů o zemědělské produkci, její intenzitě a objemu. Výpovědní hodnota statistických pramenů z období okupace je značně problematická. Ostatně na nepřesnost uváděných údajů upozornil již F. Stočes a opakovaně V. Průcha a J. Pátek.³⁷ V letech okupace docházelo k záměrnému zatajování produkce a hlášení neúplných údajů, a oficiální statistiky tak nezachytily tu část produkce, která se „ztrácela“ na černém trhu. Vedle nepřesných či spíše klamných hlášení představuje úskalí i omezená možnost srovnání údajů z let předmnichovské republiky vzhledem k nekompatibilitě území. Neúplnost dat k počátku okupace byla sice částečně kompenzována dodatečnými kvalifikovanými přepočty Ústředního statistického úřadu na plochu pozdějšího protektorátu, s těmito údaji je však nutno pracovat velmi obezřetně. Není zcela zřejmé, jakým způsobem byl tento kvalifikovaný přepočet proveden, a neexistuje možnost ověření. Další problém spočívá v nekompatibilitě shromažďovaných dat v souvislosti s přechodem na sčítání podle říšského vzoru, které se v zemědělství uplatnilo u většiny sledovaných kategorií v roce 1942 a 1943. V zemědělské výrobě navíc přistupuje další komplikace při zohledňování reprodukčního, biologického cyklu, který vylučuje srovnávání dat v různých fázích hospodářského roku (sčítání hospodářského zvířectva v období druhé republiky proběhlo k 1. lednu 1939 a za nacistické okupace probíhalo pravidelně v noci ze 3. na 4. prosince).

V dosud publikovaných pracích byly z hlediska využití statistických údajů zvoleny v zásadě dva přístupy. V případě prvním se autoři uchýlili k interpretaci dat před a po skončení nacistické okupace (J. Pátek, J. Šprysl), což však, jak již bylo naznačeno, umožňuje analyzovat konečné důsledky okupace pro české zemědělství, nikoliv však výsledky nacistické hospodářské politiky v průřezu okupačních let. Předkládaná práce proto vychází z druhého přístupu, který je standardní i pro existující zahraniční analýzy, kdy jsou srovnávány údaje z let 1939–1944 (hospodářský rok 1943/1944 jako poslední kompletní hospodářský rok). Zároveň jsou z širokého spektra vybírány ty kategorie údajů, u kterých lze předpokládat větší relevanci (např. plochy osevu, sčítání zvířat). Tato data

36 Srv. fond Zemědělský ústav účetnicko-spravovédný (1919–1951) v Národním archivu v Praze.

37 J. Pátek, *České zemědělství*, s. 80; J. Pátek, *Zemědělství za okupace*, s. 181; Ferdinand Stočes, *Postavení zemědělské malovýroby v kapitalistické ČSR*, Praha 1958.

jsou kriticky hodnocena v kontextu opatření nacistické politiky (porážková politika, kontingentace výroby, restriktce chovu, prémiový systém) a dalších faktorů (počasí), které se do výsledných údajů pravděpodobně promítly. Vzhledem k tomu, že část produkce zůstávala v těchto údajích nezachycena (černý trh) a autoři se shodují na tom, že i sám Ústřední statistický úřad měl zájem na publikování co nejnižších čísel, lze pracovat s oficiálními statistickými údaji jako s údajem o „minimální“ výrobě.

Co se týká obchodu mezi protektorátem a říší, Ústřední statistický úřad vyhodnotil skrze hlášení českomoravských trhových svazů zcela unikátní materiál, a tím jsou údaje o dovozu a vývozu produktů živovovacího hospodářství mezi protektorátem a říší. Tato bilance obsahuje u jednotlivých položek jak údaje v měně, tak i údaje množství, což umožňuje zcela bezproblémové srovnání mezi jednotlivými roky. Unikátnost materiálu tkví v tom, že podobné údaje pro jiné hospodářské obory (suroviny, průmysl) nejsou v této koncentrované podobě pro období po zrušení celní hranice mezi protektorátem a říší k dispozici. Jedinou slabinou zůstává, že soupisy nezahrnují množství potravin, které bylo zadrženo na území protektorátu pro potřeby wehrmachtu. Zde lze alespoň komplementárně využít sumáře o exploataci okupovaných území, které otiskl Karl Brandt a Dietrich Eichholtz.³⁸

Stručně shrnuto: předmětem zkoumání předkládané práce je zemědělství Protektorátu Čechy a Morava a jeho proměny pod tlakem okupace, resp. pod kuratelou Německé říše. Práce si klade elementární otázky ohledně cílů nacistické zemědělské politiky v okupovaném prostoru českých zemí (autarkie – exploatace – germanizace), metod a prostředků k jejich naplňování a v neposlední řadě usiluje o zhodnocení jejich výsledků. V rovině správní zachycuje *institucionální změnu* v protektorátním zemědělství. Soustředí se na organizační špičku nacistického aparátu v protektorátu a klade si základní otázky: které orgány koncentrovaly rozhodovací pravomoci v rámci zemědělské politiky v protektorátu, jaký vztah či vazby měly tyto orgány k orgánům říšským a k orgánům autonomním, a kdo, ve smyslu personálním, tyto orgány vedl. V případě systému řízeného hospodářství se práce soustředí na roli německých orgánů při jeho výstavbě, zjišťuje, do jaké míry navazoval tento systém na existující správní struktury a zda byl inspirován říšskoněmeckým vzorem (přechodné struktury, aplikace říšskoněmeckého vzoru) či nikoliv. Nejvýznamněji je ve výkladu zohledněna otázka podřízení systému říze-

38 Jistá komplikace spočívá v tom, že zatímco obchod mezi protektorátem a říší je veden na úrovni kalendářních let, požadavky na exploataci jednotlivých území byly vždy stanoveny v rámci let hospodářských. K. Brandt, *Management of Agriculture*, s. 294.

ného hospodářství německým zájmům, jinými slovy jeho germanizace. V oblasti *zemědělské produkce* práce nabízí analýzu opatření sledujících optimalizaci produkční funkce protektorátního zemědělství a jejich bezprostřední dopad na zemědělskou výrobu (změny v objemu, struktuře a intenzitě). Poslední část práce se soustředí na výsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu a zamýšlí se nad efektivitou a potenciálními limitujícími faktory nacistických opatření v rámci autarkně-exploatačního úsilí v tomto okupovaném regionu. Na základě dostupných údajů nabízí analýzu obchodu mezi protektorátem, Německou říší a třetími zeměmi a směřuje k zodpovězení základních otázek ohledně úspěšnosti nacistické zemědělské politiky v protektorátu (míra soběstačnosti, otázka protektorátního příspěvku k zásobování Velkoněmecké říše).

I. Autarkie – exploatace – germanizace: východiska a cíle nacistické zemědělské politiky v Protektorátu Čechy a Morava

České země náležely v meziválečném období mezi regiony s rozvinutým zemědělstvím. Vzhledem k vysokému podílu zemědělské půdy, kvalitě půdy i klimatickým podmínkám měla zemědělská výroba v tomto prostředí dlouhou tradici – proces specializace výrobních oblastí kulminoval již na přelomu 19. a 20. století.³⁹ Svou intenzitou a produktivitou se zemědělství českých zemí blížilo západoevropským zemím, byť, jak v kontextu vyvracení „mýtů“ a hledání „reality“ hospodářské vyspělosti meziválečného Československa podrobně doložil historik Jaroslav Pátek, některé aspekty racionalizačního a intenzifikačního procesu (především mechanizace) se v praxi uplatňovaly velmi zvolna a s jistým zpožděním.⁴⁰ Hlavní příčina spočívala ve velikostní struktuře zemědělských závodů – zemědělskou výrobu v českých zemích dlouhodobě charakterizovala převaha malých a středních závodů do 20 ha.⁴¹ Převážně malovýrobní struktura

---

39 *Dvacet let československého zemědělství 1918–1938*, Praha 1938, s. 69–70.

40 Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (ed.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, s. 60–79. Konkrétní příklady pro Československo pro rok 1938 uvedl V. Průcha. V Československu připadalo 18 kg hnojiv ročně na jeden hektar, v Německu to bylo 111 kg/ha a v Maďarsku 3 kg/ha. Z hlediska technického zázemí: 1 traktor v Evropě připadal na 614 ha, přičemž v Německu to bylo na 324 ha, v Rakousku na 986 ha, v Československu na 976 ha, v Polsku na 12 371 ha a v Maďarsku na 803 ha. V případě hektarových výnosů jasně vedlo Německo před Československem, v doživnosti krav bylo Československo za Německem a Rakouskem. V. Průcha, *Pozice československého hospodářství v meziválečném období ve srovnání se státy střední Evropy*, in: *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století 8*, 2000, s. 156; V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 153–160.

41 Tuto strukturu zásadně nezměnila ani rozsáhlá prvorepubliková pozemková reforma, kterou charakterizoval drobný a střední příděl a s ním spojený nárůst počtu závodů právě ve velikostních skupinách do 20 ha. K problematice prvorepublikové pozemkové reformy viz B. Rašticová (ed.), *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*, Sborník příspěvků z vědecké konference konané ve dne 21. a 22. dubna 1994 v Uherském Hradišti, Uherské Hradiště 1994; Vlastislav Lacina, *Boj o uzákonění reformy v letech 1918–1919*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 5, 1978, s. 123–144; Milan Otáhal, *Zápas o pozemkovou re-*

zemědělských závodů v českých zemích korespondovala s významem, který si v tomto prostředí tradičně udržovalo rozvinuté družstevnictví.⁴²

Hospodářství českých zemí bylo v desetiletí před nacistickou okupací poznamenáno velice dlouhou a hlubokou krizí, a tudíž jej nelze považovat za období „standardního“ či stabilního hospodářského vývoje. Agrární krize, kterou provázal výrazný pokles cen a snížení rentability zemědělské výroby, zasáhla prakticky všechna zemědělská odvětví.⁴³ Rostlinná výroba v českých zemích byla vzhledem k užšímu napojení na světový trh zasažena krizí intenzivněji než výroba živočišná. Následkem toho došlo k decimaci exportu některých významných potravinářských odvětví (cukrovarnictví, pivovarnictví), což se samozřejmě bezprostředně odrazilo i ve struktuře zemědělské výroby. Jestliže dvacátá léta československého zemědělství probíhala ve znamení specializace zemědělské výroby (cukrovka, chmel), potom třicátá léta se vyznačovala spíše trendy autarkními. České zemědělství se z krize zotavovalo velmi pomalu a krize byla následována dlouhou depresí.

Vedle proměny struktury zemědělské výroby přinesla agrární krize ještě jednu výraznou změnu, a tou byl charakter státní zemědělské politiky. Období třicátých let provázal všeobecný nárůst státního intervencionismu v československém hospodářství, přičemž největší množství zásahů se týkalo právě zemědělství. Některá z regulačních opatření zůstávala dlouhodobě v platnosti a charakterizovala státní zemědělskou politiku i v období státoprávních změn 1938–1939 (obilní monopol, Ústřední lnářský svaz). Rostoucí význam státního intervencionismu, formálně zdůvodňovaný hloubkou a délkou agrární krize a značnou roztržitostí zemědělské výrobní základny, byl významně umocněn ochranářskými zájmy agrárníků a jejich dominantním vlivem na státní politiku.⁴⁴

---

formu v Československu, Praha 1963; Jan Rychlík, *Pozemková reforma v Československu 1919–1938*, Vědecké práce Zemědělského muzea 27, 1987–1988, s. 127–148; týž, *Pozemková reforma z let 1919–1935 a změny v pozemkové drůbě za 2. světové války*, Československý časopis historický 37, 1989, s. 187–207. Nejnověji Drahomír Jančík, *Pozemková reforma*, in: D. Jančík – E. Kubů (ed.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 275–337.

42 Lidmila Němcová a kol., *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*, Praha 2001, s. 33–35.

43 K průběhu a výsledkům agrární krize pro jednotlivá zemědělská odvětví viz Vlastislav Lacina, *Krize československého zemědělství 1928–1934*, Praha 1974, s. 101–175.

44 Ke státnímu intervencionismu v zemědělství v letech hospodářské krize 30. let blíže Lubomír Slezák, *Protikrizová opatření v zemědělství českých zemí ve třicátých letech*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 13, 1993, s. 273–299; Vladimír Klimecký, *Řízené hospodářství v Československu do roku 1939*, IV. část, Vědecká sdělení VŠE, č. 12, Praha 1968, s. 115–131; Milan Sekanina, *Kdy nám bylo nejhůř? Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu a některá její východiska*, Praha 2004, s. 72–78.

V oborové struktuře dominovalo v předvečer nacistické okupace v rostlinné výrobě českých zemí obilnářství, které zaujímal necelých 58 % orné půdy.⁴⁵ Pozici nejrozšířenější obilniny si udržovalo žito, následované pšenicí, ovsem a ječmenem. Vývoj v posledních dvou desetiletích před nacistickou okupací charakterizoval stálý vzestup podílu pšenice, a to především ve třicátých letech. V roce 1938 20 % celkové osevní plochy českých zemí (768 769 ha) zaujímal žito, pšenice necelých 13 % (483 780 ha), ječmen necelých 10 % (369 503 ha) a oves necelých 15 % (574 850 ha). Okopaniny byly osázeny v roce 1938 na 19,5 % orné půdy (751 107 ha), samotné brambory na 14,5 % plochy (504 556 ha). Na pícniny připadalo zhruba o 90 000 ha více než na brambory (15,5 %, tj. 597 371 ha). Zemědělská výroba v českých zemích se dlouhodobě specializovala na pěstování náročných kulturních plodin – cukrovku a chmel, které měly úzkou vazbu na navazující zemědělský průmysl a zaujímal významnou pozici v československém exportu. Navzdory jistému ústupu od specializace v období krize třicátých let si cukrovka a chmel ve struktuře zemědělské výroby českých zemí nadále zachovávaly nezanedbatelný význam.⁴⁶ Cukrová řepa byla pěstována v nejméně oblíbených oblastech a zaujímal v roce 1938 plochu 134 000 ha (3,48 % orné půdy), chmelnice tvořily plochu 11 500 ha (0,3 % orné půdy), což přibližně odpovídalo ploše osázené zeleninou.

Relativně menší význam si v porovnání s rostlinnou výrobou v českých zemích udržovala živočišná výroba, která se dlouhodobě orientovala na výrobu pro domácí trh a částečně závisela na vstupech zvenčí. I zde však platí, že do vývoje výrazně zasáhla hospodářská krize třicátých let, která znamenala pro domácí živočišnou výrobu významný impuls a byla spojena s nárůstem jejího významu v kontextu celkové zemědělské výroby českých zemí. V rámci živočišné výroby si zachovával dominanci chov hovězího skotu (1937–3,3 mil. ks) a s ním spjatý důraz na mléčnou produkci. Počet hovězího skotu byl téměř o třetinu vyšší než počet chovaných vepřů (1937–2,4 mil. ks). Tradičně velký význam měl v prostředí českých zemí chov koz (1937–0,9 mil. ks), koní (1937–0,4 mil. ks) a v neposlední řadě chov drůbeže, který výrazně vzrostl právě v letech hospodářské krize.⁴⁷

45 *Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren* 1941, s. 155.

46 Zatímco řepařství (cukrovarnictví) se z krize 30. let již plně nevzpamatovalo, v případě chmelářství (pivovarnictví) došlo k postupné obnově výroby. Důvodem byla „jedinečnost“ domácího chmele a piva. Odlišné důsledky agrární krize pro řepařství a chmelářství podrobně zachytil V. Lacina, *Krize československého zemědělství*, s. 101–128.

47 V. Lacina, *Krize československého zemědělství*, s. 129–175; *Dvacet let československého zemědělství*, s. 109–110.

Dlouhodobě limitující z hlediska rozvoje živočišné výroby v českých zemích byla nedostatečná a málo vyrovnaná krmivová základna.⁴⁸

Nacistická okupace Československa na podzim roku 1938 a na jaře následujícího roku byla hlubokým zásahem do hospodářského vývoje českých zemí a radikálně změnila rámec, který dlouhodobě determinoval charakter a rozvoj všech národohospodářských odvětví, včetně zemědělství. Ještě před zotavením z hluboké hospodářské krize došlo k rozpadu dosud jednotné, funkční ekonomiky, čímž bylo hospodářství českých zemí opětovně ochromeno. V důsledku připojení pohraničních oblastí k říši došlo k nezanedbatelným změnám ve výrobní struktuře. Vzhledem k převážně hornatému charakteru pohraničních oblastí se zlepšila „bilance“ orné půdy na území pozdějšího protektorátu – zatímco říši bylo odstoupeno 37 % celkové plochy Čech a Moravy, v případě orné půdy se jednalo pouze o 33 %. Ve vnitrozemí zůstávala i půda vyšší bonity. Opačně vynívala bilance v případě lesní plochy (42,4 % původní plochy odstoupeno), vinic (66,7 % původní plochy odstoupeno) a luk (45 % původní plochy odstoupeno).

Na území protektorátu se relativně zvýšil podíl osevních ploch pšenice, ječmene a okopanin. Nejmarkantnější změna nastala u cukrovky, kde 86 % původní osevní plochy bylo situováno ve vnitrozemí. V pohraničních oblastech zůstal v porovnání s celkovou plochou relativně větší podíl žita, ovsa a kukuřice, avšak celkový podíl obilovin se snížil. Ve prospěch pohraničí vynívala nejvýrazněji bilance osevních ploch chmele (64 % původní plochy) a zeleniny.⁴⁹ Proměnu struktury rostlinné výroby ve vnitrozemí a v pohraničí podle osevů v roce 1938 zachycuje tabulka a graf (s. 28 a 29).

48 L. Loudil, *Vývoj živočišné výroby*, s. 101, 111.

49 Změny ve struktuře výroby po státoprávních změnách na podzim 1938 blíže Ervín Mayer, *Odhad zemědělské výroby v bývalém Česko-Slovensku (Nové Česko-Slovensko. Jeho hospodářská a sociální povaha, nynější situace, potřeby a vyhlídky)*, *Obzor národohospodářský* 44, 1939, s. 14–33; Václav Škoda, *Strukturální změny v zemědělství*, *Zemědělská ročenka 1939*, Praha 1939, s. 33–35. Podrobnou bilanci výroby v oblasti potravin a krmiv v územích odstoupených Německu nabídl ve své publikaci *Institut für bäuerliche Rechts- und Wirtschaftsordnung* v roce 1939. Bilance byla publikována pod záštitou Říšského ministerstva výživy a zemědělství. Karl Kuchenbäcker – Herbert Groß, *Die Ernährungswirtschaft der Sudetenländer Böhmen und Mähren-Schlesien unter besondere Berücksichtigung der deutschen Gebiete (Eine vorläufige Bilanz über Erzeugung und Verbrauch der wichtigsten Nahrungs- und Futtermittel)*, *Schriftreihe der Studiengesellschaft für Nationalökonomie*, Reihe B – Deutsche und Fremdvölkische Landwirtschaft, Bd. 3, 1939.

Plochy osevu českých zemí, odtrženého pohraničí a území pozdějšího Protektorátu Čechy a Morava (1938)

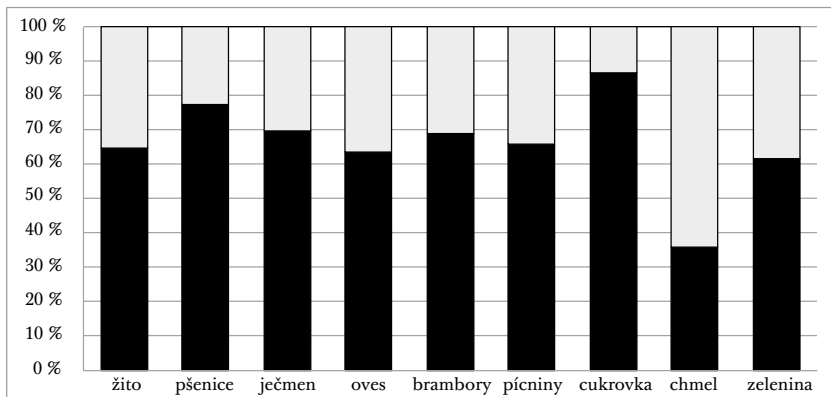
Plochy osevu v roce 1938 plocha v ha/ index 1939=100	Čechy a Morava	přepočít na odstoupené pohraničí*	přepočít na území protektorátu*
orná půda celkem	3 845 169	1 253 692	2 591 477
	100,00	32,60	67,40
žito	768 769	270 815	497 954
	100,00	35,23	64,77
pšenice	483 780	110 349	373 431
	100,00	22,81	77,19
ječmen	369 503	111 389	258 119
	100,00	30,15	69,86
oves	574 850	209 141	365 709
	100,00	36,38	63,62
okopaniny celkem (cukrovka, brambory, čekanka)	751 107	214 862	536 245
	100,00	28,61	71,39
brambory (rané i pozdní)	504 556	156 600	347 956
	100,00	31,04	68,96
pícniny	597 371	204 607	392 764
	100,00	34,25	65,75
cukrovka	134 159	18 007	116 152
	100,00	13,42	86,58
chmel	11 536	7 398	4 138
	100,00	64,13	35,87
zelenina	11 717	4 499	7 218
	100,00	38,40	61,60

Pramen: Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren 1941, E. Mayer, Odhad zemědělské výroby v bývalém Česko-Slovensku (Nové Česko-Slovensko. Jeho hospodářská a sociální povaha, nynější situace, potřeby a vyhlídky), Obzor národohospodářský 1939, s. 14–33; V. Škoda, Strukturální změny v zemědělství, Zemědělská ročenka, Praha 1939.

* *Jedná se o kvalifikovaný přepočít osevních ploch v roce 1938, provedený Státním úřadem statistickým. Tabulka znázorňuje přepočít osevních ploch na vnitrozemí a odstoupené pohraničí podle osevů v roce 1938. Podrobné komentáře ohledně změny struktury osevu ve vnitrozemí a v odstoupeném pohraničí provedli v této době E. Mayer a V. Škoda.*

Zemědělství jako výrobní sektor s rozsáhlými přesahy do dalších národohospodářských odvětví a s úzkou vazbou na výživu obyvatelstva sehrávalo v nacistické politice významnou úlohu. To platí jak pro domácí říšskoněmeckou politiku, tak i pro politiku této velmoci ve vztahu k okupovaným územím. Dosahování autarkie Německa v zásobování po-

Dělbá osevních ploch českých zemí po mnichovských dohodách – výběr plodin (1938)*

Pramen: Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren 1941, E. Mayer, Odhad zemědělské výroby v bývalém Česko-Slovensku (Nové Česko-Slovensko. Jeho hospodářská a sociální povaha, nynější situace, potřeby a vyhlídky), Obzor národohospodářský 1939, s. 14–33; V. Škoda, Strukturální změny v zemědělství, Zemědělská ročenka, Praha 1939.

*Jedná se o kvalifikovaný přepočít osevních ploch v roce 1938 provedený Státním úřadem statistickým.

travinami bylo vnímáno v kontextu trpkých zkušeností z let 1914–1918. Přípravy německého zemědělství na válku se vzájemně nevylučovaly s opatřeními na překonání hospodářské krize a fáze tzv. *Kriegsvorbereitungspolitik* v oblasti zemědělství byla zahájena již dlouho před vyhlášením čtyřletého plánu v roce 1936, ba dokonce před vyhlášením tzv. *Erzeugungsschlacht* o dva roky dříve.⁵⁰ Vlastním cílem nacistické zemědělské politiky v Německu v kontextu válečných příprav se stalo „*durch die frühzeitig einsetzende, in sich abgestimmte und systematische agrarische Umstellung auf Kriegsbedingungen schon im Frieden, der Zusammenbruch der Ernährungswirtschaft, wie er im Ersten Weltkrieg geschah, im einem erneuten Krieg zu vermeiden*“.⁵¹ V rámci velkoprostorového hospodářství byl prezento-

50 Martin Kutz, *Kriegserfahrung und Kriegsvorbereitung. Die agrarische Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges in Deutschland vor dem Hintergrund der Weltkrieg I-Erfahrung*, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 32, 1984, s. 143–148.

51 „[...] zabránit během případné nové války zhroutil vyživovacího hospodářství, k jakému došlo během první světové války. Toho mělo být dosaženo včasným, koordinovaným a systematickým přizpůsobením této politiky válečným podmínkám již v době míru.“ Tamtéž, s. 143. Dobová argumentace srov. Herbert Backe, *Nationalsozialistische Agrar- und Ernährungspolitik*, in: Die Deutsche Landwirtschaft. Deutsche Wiedergabe des Sonderhefts „Die Deutsche Landwirtschaft“ der italienischen Zeitschrift L' Italia agricola, bearb. W. Clauß, Berlin 1939, s. 21–26.

ván cíl autarkie kontinentální Evropy v zásobování potravinami jako celku. Novopečený říšský ministr zemědělství a výživy Herbert Backe ve svém díle *Um Nahrungsfreiheit Europas* v roce 1943 obšírně popsal možnosti evropské výživy „z vlastní hroudy“. ⁵² Aniž je o tom v Backově pojednání jediná zmínka, není pochyb o tom, že optimalizace výkonu evropského zemědělství ve vztahu k německému byla vnímána jako *Ergänzungswirtschaft*, jako zajištění německé výrobní bitvy ze zahraničí bez ohledu na další evropské ekonomiky a evropské národy. ⁵³ Výsledky zemědělské politiky třicátých let byly v nacistickém Německu hodnoceny jednoznačně pozitivně a vedly k přesvědčení, že přenesení zásad a principů aplikovaných v říši do dalších území musí zákonitě zajistit maximalizaci a optimalizaci výrobní funkce evropského zemědělství jako celku. ⁵⁴

Jak výstižně uvedl historik Dietrich Eichholtz, nacistické úsilí o kontrolu a vytěžení zemědělských zdrojů Evropy ve prospěch Třetí říše bylo nejen válečným cílem, ale současně válečným prostředkem či podmínkou, aby Německo s vlastním omezeným potenciálem bylo schopno vést válku. ⁵⁵ Přístup k jednotlivým okupovaným územím se však výrazně lišil a stupeň exploatace závisel na celé řadě faktorů. Zatímco okupaci některých území doprovázela agresivní a ničivá exploatace všech zdrojů včetně zemědělských s minimálním ohledem na následky pro dané území („*simple seizure of resources and assets*“), v jiných případech byla charakteristická „*exploitation of productive resources, exploitation on the spot*“. Ta kalkulovala s dlouhodobou, nebo přinejmenším střednědobou udržitelností produkceschopnosti hospodářství okupovaného území. ⁵⁶

52 Herbert Backe, *Bitva o výživu. O soběstačnost Evropy*, Praha 1943, s. 175–176.

53 M. Kutz, *Kriegserfahrung und Kriegsvorbereitung*, s. 153–154.

54 V širším hospodářském konceptu popsal tuto myšlenku Jean F. Freymond: „*Since 1933 and even more so since 1936, the national socialist regime has introduced new methods in the economic life of Germany. Those methods have proved to be successful. There is no reason why their application should not be extended to the entire European economy. In the same way, the economic structure of Germany has been reorganized. New relationships between the German authorities and the major business organizations have been established. Again, the models developed in Germany should be applied to the rest of Europe.*“ („Od roku 1933 a ještě výrazněji od roku 1936 vnesl nacistický režim do hospodářského života Německa nové metody. Ty se ukázaly jako úspěšné. Neexistuje důvod, proč by neměly být aplikovány do evropské ekonomiky jako celku. Podobně byly ustaveny nové vazby mezi státními autoritami a podnikatelskými organizacemi. A opět – modely, které se vyvinuly v Německu, by měly být uplatněny ve zbytku Evropy.“) Jean F. Freymond, *Aspects of the Reich's Ministry of Economics Concept of an Economic Reorganization of Europe (1940)*, *Studia Historiae Oeconomicae* 17, 1979, s. 5–14. Číselně dokumentuje úspěšnost nacistické zemědělské politiky ve 30. letech J. Šprysl, *Zemědělské dělnictvo*, s. 26.

55 D. Eichholtz, *Die Ausbeutung der Landwirtschaft*, s. 154.

56 Tamtéž, dále srov. K. Brandt, *Management of Agriculture*, s. 6–8.

Do popředí nacistické zemědělské politiky v protektorátě byl již na počátku okupace postaven požadavek dosažení soběstačnosti v zásobování potravinami (Selbstversorgungspolitik). Tento cíl byl propagandisticky vyjádřen v tzv. *bitvě o výživu* či v *bitvě o zrno*, která byla zjevnou paralelou k německé „*Erzeugungsschlacht*“ vyhlášené na podzim roku 1934 a operovala po vzoru Německa s pojmy – *národní čest, i ve válce uживíme národ* a podobně.⁵⁷ Propagace výrobní bitvy (tzv. *bitvy o zrno*) se v Protektorátu Čechy a Morava stala ústředním motivem českých i německých politických projevů a každodenní součástí tisku. V roce 1943 vyšel již zmiňovaný Backeho spis v českém překladu.⁵⁸ Do zodpovědnosti za průběh výrobní bitvy byli propagandisticky vtaženi nejen zemědělci, nýbrž nejširší veřejnost. Za jeden z hlavních předpokladů úspěchu bylo označeno spolupůsobení všech národohospodářských odvětví při vytváření podmínek pro vyživovací hospodářství, tedy jakýsi „národohospodářský servis“. Slovy H. Backeho: „*Všechna odvětví národního hospodářství musí vytvořiti předpoklady pro hospodářské ozdravení zemědělství.*“⁵⁹

Nacistické cíle v protektorátním zemědělství se zdaleka neomezovaly na dosažení soběstačnosti ve smyslu zajištění výživy původního protektorátního obyvatelstva, nýbrž sledovaly i exploatační možnosti – vytěžení zemědělského potenciálu ve prospěch Třetí říše (tzv. autarkně-exploatační linie). Podobně jako v případě dalších okupovaných území bylo výhledově kalkulováno s příspěvkem protektorátu k zásobování obyvatelstva Třetí říše a odtrženého pohraničí potravinami. To mělo zlepšit napjatou zásobovací situaci Německa v období připravovaného válečného konfliktu i během něj. Nejednalo se pouze o politiku dovozu a vývozu (exploatace vnější). Exploatace byla vtělena do požadavku soběstačnosti – deklarovaný vyživovací závazek se vztahoval nejen na protektorátní obyvatelstvo, nýbrž i na členy vojenských a policejních sborů a zaměstnanců okupačních institucí, které byly situovány uvnitř protektorátního území (exploatace vnitřní či skrytá).

Vysoká očekávání ohledně samozásobení protektorátu potravinami a možného příspěvku k zásobování říše byla odvozena z odborných

57 Protektorátní výrobní bitva byla vyhlášena státním prezidentem Háchou v rozhlasovém projevu ze dne 16. 7. 1939. K německé výrobní bitvě pod heslem „*mehr zu erzeugen und das Erzeugte sparsamer zu verwenden*“ („vyrábět více a vyrobené úsporně zužitkovat“) srov. Kerstin C. Bollmann, *Agrarpolitik. Entwicklungen und Wandlungen und Zweitem Weltkrieg*, Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXI Politikwissenschaft, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1990, s. 283–287; W. Tornow, *Chronik der Agrarpolitik*, s. 44–72.

58 Herbert Backe, *Bitva o výživu. O soběstačnost Evropy*, Praha 1943.

59 Tamtéž, s. 165.

expertiz, které byly vypracovány pro účely německých orgánů bezprostředně na začátku okupace.⁶⁰ Ponecháme-li stranou analýzy celkového hospodářského potenciálu protektorátu, kde mělo samozřejmě i zemědělství své místo,⁶¹ zevrubný rozbor protektorátního zemědělství v kontextu *Selbstversorgung* nabídl expertiza Říšského ministerstva výživy a zemědělství v červenci roku 1939. Obsáhlá zpráva čítající více než čtyřicet stran byla výsledkem činnosti šestičlenného týmu odborníků berlínského ministerstva, který během svého květnového pobytu v Praze úzce spolupracoval s Úřadem říšského protektora a pražským ministerstvem zemědělství.⁶² Expertiza nepřinesla pouze výčet stavu odvětví zemědělské výroby na základě oficiálních statistických sčítání. Její autoři ve snaze co nejlépe definovat možnosti vytěžení i slabiny českého zemědělství pracovali s nejrůznějšími odhady (např. odhady spotřeby), zástupnými ukazateli (indikátor *Normalernte* za účelem eliminace zkreslených údajů z let hospodářské krize) a přepočty (převedení bramborové sklizně na obilnou sklizeň, vyjádření spotřeby v kaloriích) apod. Výsledkem šetření byla protektorátní vyživovací bilance přebytků (*Überschußbedarf*) a nedostatků (*Zuschußbedarf*). Výpovědní hodnota tohoto šetření nespočívá tolik v akurátnosti dat, nýbrž v ilustraci němec-

60 J. Šprysl upozornil na podrobné analýzy badatelských středisek Reichsnährstandu vypracované v průběhu třicátých let 20. století, které zevrubně charakterizovaly zemědělství v evropských zemích a mj. se soustředily na hodnocení stupně jejich „samozásobitelství“. V publikační řadě *Berichte über Landwirtschaft* byla v roce 1935 otištěna i studie Eduarda Reicha o československém zemědělství. Navzdory nespornému zájmu říšských Němců o zemědělství českých zemí se však domnívám, že „mapování“ českého zemědělství Němci v předvečer druhé světové války nelze přeceňovat a nelze je interpretovat jako cílenou přípravu na exploataci území. Nelze je srovnávat s cíleným „mapováním“ průmyslového potenciálu českých zemí v předvečer druhé světové války a získáváním informací o jednotlivých průmyslových závodech v sudetoněmeckém území či na území pozdějšího protektorátu, které předznamenalo přímou kapitálovou expanzi říšskoněmeckých koncernů (Dresdner Bank, Deutsche Bank). Eduard Reich, *Die tschechoslowakische Landwirtschaft. Ihre Grundlagen und Ihre Organisation. Berichte über Landwirtschaft*, Berichte über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft, Sonderheft Nr. 108, Berlin 1935; J. Šprysl, *Zemědělské dělnictvo*, s. 14. Ke shromáždování dat o průmyslových závodech v českomoravském prostoru srov. Hans Radant, *Podíly německých koncernů na podnicích v Československu v letech 1938–1945*, in: Průmyslové oblasti 3, Sborník prací. Národnostní a hospodářská politika nacistů v zabraných průmyslových oblastech se zvláštním zaměřením na ostravskou a hornoslezskou průmyslovou oblast, Opava 1971, s. 155–157; D. Jančík – E. Kubů – J. Novotný – J. Šouša, *Arizace a germanizace cenných papírů*, s. 37–74.

61 BA Berlin, fond R 2/414, Bericht des Beaufragten des Reichsprotectors für den Zentralverband (B. Adolf – Die Wirtschaftskraft Böhmens und Mährens), fol. 179–208.

62 BA Berlin, fond R 3601 – Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft (dále jen R 3601 – RMEL), sign. 3419, Die Lebensmittelversorgung des Reichsprotectorates Böhmen-Mähren und des Sudetenlandes vom 7. 6. 1939 (Mikrofische).

kých očekávání a představ o potřebných zásazích do protektorátní výroby. Bilance přímo ovlivnila nároky okupantů na zemědělství českých zemí a tím měla přímou vazbu na koncepci protektorátní zemědělské politiky. Nejvýznamnější zjištění tohoto šetření – bilance přebytků a nedostatků a komparace německé a protektorátní spotřeby dokumentují tabulky (s. 33–34 a s. 36).

Bilance protektorátních „přebytků“ a „nedostatků“ – zpráva expertního týmu
Říšského ministerstva výživy a zemědělství (červenec 1939)

1000 t	Protektorát Čechy a Morava		Historické země	
	Zuschuß- bedarf	Auschuß- bedarf	Zuschuß- bedarf	Auschuß- bedarf
žito				
pšenice			120	
ječmen (včetně sladu)		45		48
oves				30
obilí ostatní	125		220	
obilniny celkem	125	45	340	78
luštěniny	10		15	
rýže	25		40	
brambory				
cukr		260		235
zelenina	2		3	
ovoce	25		40	
tropické ovoce	25		40	
kakao	7		10	
káva	7		10	
čaj				
tabák	13		20	
koření	2		3	
chmel		3		9
pivo	5	6	7	9
víno				
hovězí dobytek				
vepří			52	
ovce, drůbež	1		2	
maso, šunka, klobása				
slanina	13		17	
lůj	5		10	
máslo				